

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AQLÜTİNATİV SİSTEMDƏ QRAMMATİK ELEMENTLƏRİN DERİVATİVLİYƏ DOĞRU TƏKAMÜLÜ (Azərbaycan dili materialları əsasında)

İxtisas: 5704.01 – “Dil nəzəriyyəsi”

Elm sahəsi: Filologiya elmləri

İddiaçı: **Qənirə Şahin qızı Məmmədzadə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

akademik
Nizami Qulu oğlu Cəfərov

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Bahar Cumay qızı Cəfərova

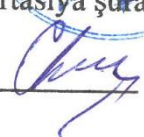
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Aynurə Nəriman qızı Qurbanova

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Aysel Vəliyulla qızı Səfərova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor

Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qrammatik şəkilçilərin formalaşması dillərin ilkin informasiya mərhələsində cümlənin daxili struktur vahidlərinin əlaqələnməsinə yaranmış zəruri ehtiyac nəticəsində baş vermişdir. İlkin informasiya mərhələsində xüsusi məna bildirən monosillabik vahidlər mövcud olduğu halda onların arasında əlaqəyaradıcı elementlər iştirak etmədiyindən çox zaman ilkin omonimlərdə olduğu kimi tonallıqdan istifadə edilmişdir. Kök sözlü dillərdə cümlə quruluşu üçün tonallığın özünəməxsus perspektivləri yarandığı halda aqlütinasiya sistemində tonallığın müəyyən əhəməli davam etməklə qrammatik elementlərin formalaşması zəruri tələbə çevrilmişdir. Aqlütinativ sistemin tələbi üzrə şəkilçilərin özünəməxsus əhəməli yaratması onlarda qrammatikliklə yanaşı derivativlik funksiyasının baş verməsinə səbəb olmuşdur. Qrammatik elementlərin derivativliyə keçidi sözyaratma prosesinin təkamülü kimi maraqlı bir linqvistik hadisəyə çevrilmişdir. Həmin prosesin şəkilçili dillərdə universal xarakter daşması isə dillərin tarixi inkişafında oxşar hadisələrin istisna edilmədiyinin göstəricisidir. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, dillərarası universallığın mövcudluğu əsasında müqayisə aparılmaqla optimal nəticələr əldə edilməsi məsələlərində XIX əsrin böyük dilçi alimi F.Boppun böyük xidmətləri olmuşdur. Onun 1816-cı ildə çap etdirdiyi “Yunan, latın, fars və german dilləri ilə müqayisədə sanskrit dilinin təsərif sistemi haqqında” əsəri bu sahədə zəngin bir əhəməli yaratmışdır¹. Məhz müqayisə sayəsində şəkilçili dillərdə qrammatik elementlərin derivativliyə keçidi barəsində fikirlər irəli sürmək mümkündür. Mövzunun aktuallığı da qrammatik elementlərin derivativ təkamülünün və eyni zamanda onların universal xarakterinin araşdırılması, tədqiqi və təhlili ilə əlaqədardır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan dilçiliyində qrammatik elementlərin derivativliyə keçidi prosesini işıqlandıran xüsusi tədqiqat əsəri olmasa da, ayrı-ayrı mənbələrdə qrammatik şəkilçilərin derivativ vasitələrdən əvvəlki dövrün məhsulu olması

---

¹ Cəfərov, Q. Ümumi dilçilik etüdləri / Q.Cəfərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – s.28-31.

fikri təqdir edilir, həmçinin sözdüzəldici şəkilçilərin inkişafı prosesində sözdəyişdirici şəkilçilərin derivativliyə meyilliliyi barədə də konkret nümunələr göstərilir. Eyni zamanda, mürəkkəb sözlərin düzəlməsində qrammatik təbiətli iç şəkilçilərin (interfiksələrin) rolu da qiymətləndirilir. Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı məsələlərini tədqiq edən S.Cəfərov *kağız yanacaq, yanacaq maddələri, yanacaq ehtiyatı, ildə, ayda, gündə* kimi nümunələrin qrammatik variantlarının qarşılaşdırılması ilə belə qərara gəlir ki, qrammatik şəkilçilərin derivativliyə keçidi mümkündür².

Muxtar Hüseynzadə *-ma* (-mə), *-dır* (-dir, -dur, -dür), *-da* (-də), *-muş* (-miş, -muş, -müş) və s. şəkilçiləri təhlil edərkən onların həm sözdəyişdirici, həm də sözdüzəldici yerində işləmə bildiyini göstərir³. B.Xəlilov qrammatik şəkilçilərin qrammatik quruluşdakı funksionallığını nəzərə alaraq onların sözdüzəldici şəkilçilərdən əvvəlki dövrün məhsulu olduğunu göstərir. O, eyni zamanda *ha, ba, bə* vəzifəsində işləyən elementləri orta şəkilçilər və ya infiksələr adlandırır⁴. Q.Kazımovun “Müasir Azərbaycan dili” (Morfologiya) kitabında iç şəkilçilər (infiksələr) barədə qeyd verilir və onların flektiv dillərə aid olduğu göstərilir⁵. Qrammatik şəkilçilərin sözdüzəldicilərdən əvvəlki mərhələnin məhsulu olduğu A.Nağdəliyevin “Müasir Azərbaycan dili” kitabında da təqdir edilir⁶. G.Abdullayevanın “Müasir Azərbaycan dili” kitabında da M.Hüseynzadədə olduğu kimi eyni şəkilçinin bir münasibətdə sözdəyişdirici, başqa münasibətdə sözdüzəldici olduğu göstərilir⁷.

Qrammatik elementlər kimi mürəkkəb sözlərin düzəlməsində iştirak edən daxili şəkilçilər qismindəki interfiksələrin rolu barədə rus

---

² Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili: [4 hissədə]. II h., Leksika. / S.Cəfərov. Üçüncü nəşr., red: B.Əhmədov, – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.140-144.

³ Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya: [4 hissədə]. III h. / M.Hüseynzadə. Üçüncü nəşr: red: T.Hacıyev, – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.16.

⁴ Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası: [2 hissədə]. I h. / B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2007. – s.99; 113.

⁵ Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. / Q.Kazımov. Red: T.Müzəffəroğlu və b; rəy: F.Xalıqov və b., – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – s.34.

⁶ Nağdəliyev, A. Müasir Azərbaycan dili. / A.Nağdəliyev. – Gəncə: Əsgəroğlu, red: G.Hüseynova, rəy: İ.O.Məmmədov və b., – 2016. – s.35.

⁷ Abdullayeva, G. Müasir Azərbaycan dili: [2 hissədə], II h. Morfologiya, sintaksis / G.Abdullayeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – s.14-15.

dilçiliyində bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu sahədə N.S.Trubetskoy, Q.O.Vinokur, A.N.Tixonov, E.A.Zemskaya, Y.S.Maslov, V.V.Lopatin və digər görkəmli mütəxəssislərin qiymətli və maraqlı əsərləri vardır⁸. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili şəkilçilərlə zəngin aqlütinativ quruluşlu dil olduğundan, bu dildə qrammatik elementlərin müxtəlif mövqələrdə derivativliyə keçidi müşahidə edilir. Rus dili və eyni zamanda digər analitik-flektiv dillər üçün interfikslər daha səciyyəvidir. Bununla yanaşı Azərbaycan dilində həm qrammatik elementlərin və həm də interfikslərin iştirakı ilə sözyaratma prosesi baş vermişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dilinin ad və feil sistemində sözdüzəltmə vasitəsi kimi işlənən qrammatik şəkilçilərdən ibarətdir. Burada qrammatik şəkilçilər təkcə özlərinin funksional təbiətinə görə araşdırılıb təhlil edilmir, eyni zamanda onların derivativ təkamül prosesi keçirməsi məsələləri araşdırılır. Tədqiqatın obyektini də məhz aqlütinasiya sisteminin təsirinə uyğun olaraq derivativliyə meyilli olan qrammatik elementlər təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti informasiyaların intensivləşdirilməsi prosesində aqlütinasiya mexanizminin tələblərinə uyğun olaraq qrammatik elementlərin derivativliyə meyilliliyində təkamül proseslərinin öyrənilməsindən ibarətdir. Bu meyillilik zaman keçdikcə əhəmiyyətini itirməmiş, öz ənənələrini davam etdirməklə dilin sözyaratma potensialının zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

---

⁸ Трубецкой, Н.С. Морфонологическая система русского языка. / Н.С.Трубецкой. Избранные труды по филологии. – Москва: Прогресс, – 1987. – с.67-142; Винокур, Г.О. Избранные работы по русскому языку. / Г.О.Винокур. – Москва: Учпедгиз, – 1957. – 492 с.; Земская, Е.А. Интерфиксация в современном русском словообразовании. / Е.А.Земская // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – Москва: Наука. – 1964. – с.36-62; Маслов, Ю.С. О некоторых расхождениях в понимании термина “морфема”. / Маслов Ю.С. // Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание. – Москва: Языки Славянской Культуры. – 2004. – с.666-680; Лопатин, В.В. Русская словообразовательная морфема. Проблемы и принципы описания. / В.В.Лопатин – Москва: Наука, – 1977. – 315 с.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi qrammatik sistem əlamətləri daxilində formalaşmış derivativ vasitələrin araşdırılmasından, sistemləşdirilməsindən və onların sözyaratma prosesindəki əənəçiliyin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşlu olduğundan, bu dildə şəkilçi zənginliyinin formalaşması qanunauyğun hal olmuşdur. Odur ki, bu dildə qrammatik şəkilçilərin derivativliyə keçidi inkişaf etdiyi kimi, yeni sözyaratma potensialının intensivləşməsi ilə əlaqədar olaraq bir çox sözdüzəldici şəkilçilərin formalaşması prosesi də baş vermişdir. Dissertasiyada aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

- Ad kateqoriyalarına aid sonşəkilçilərin derivativliyə keçidinin təhlili;
- Feil kateqoriyalarına aid sonşəkilçilərin derivativliyə keçidinin təhlili;
- Sözdüzəldici şəkilçidən əvvəl işlənilib derivativliyə keçən ad kateqoriyası şəkilçilərinin təhlili;
- Sözdüzəldici şəkilçidən əvvəl işlənilib derivativliyə keçən feil kateqoriyası şəkilçilərinin təhlili;
- Mürəkkəb tərkibli sözlərdə birinci, ikinci və hər iki komponentdəki qrammatik şəkilçilərin derivativliyə keçidinin təhlili.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda mövzunun istiqamətinə və tələbinə uyğun olaraq təsviri metoddan istifadə edilir. Müvafiq faktların və nümunələrin tutuşdurulmasına və qarşılaşdırılmasına yaranan ehtiyacla əlaqədar olaraq müqayisəli tutuşdurma (qarşılaşdırma) metodundan da istifadə edilir. Təsviri metod başlıca olaraq Azərbaycan dili materiallarına tətbiq edilir. Müqayisəli tutuşdurma (qarşılaşdırma) metodundan isə qohum olmayan dillərdə müşahidə edilən universal səciyyəli elementlərin qarşılaşdırılması ilə əlaqədar istifadə olunur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Qrammatik şəkilçilər cümlə tərkibindəki sözlərin əlaqələndirici vasitəsi kimi sözdüzəldici şəkilçilərdən əvvəlki dövrün məhsuludur.
- Dilin informasiya intensivliyi tələblərinin ödənilməsinə yaranan zərurətə görə qrammatik şəkilçilərdə derivativliyə meyillilik

baş vermişdir.

– Azərbaycan dilinin şəkilçi sıralanmasında müəyyən qrup qrammatik şəkilçilərin sözdüzəldici şəkilçilərdən əvvəl işlənməsi sözdəyişdirici şəkilçilərin ilkin mərhələyə aid olduğunun və derivativliyə meyilliliyinin nəticəsidir.

– Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçilərin funksional sabitliyə malik olduğu sonrakı mərhələlərdə birbaşa qrammatik vəzifə bildirən şəkilçilər sıra qaydasına görə sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra işlənməyə başlamışdır.

– Azərbaycan dilində sözdəyişdirici şəkilçilərin qrammatik və derivativ nizamı aqlütinativ mexanizmin tələblərinə əsaslanır.

– Bütün dillərin genetik quruluşunda təkhecalı kök morfemlər mövcud olmuş, ən ilkin mərhələdə qrammatiklik və derivativlik eyni struktur vahidlər çərçivəsində baş vermişdir.

– Şəkilçiləşmə mərhələsində analitik-flektiv dillərdə prefiks, infiks, postfiks elementləri, aqlütinativ dillərdə isə silsilə sonşəkilçilər inkişaf etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işi qrammatik elementlərin derivativliyə keçidinin dinamikası üzərində qurulmuşdur. Aqlütinativ sistemin tələbləri üzrə baş verən bu dinamika qrammatik elementlərin derivativliyə keçid prosesi informasiyaların aktivləşməsi zəminində yeni sözyaratmaya olan tələbatın ödənilməsi aparıcılıq təşkil etmişdir. Buna görə də xüsusi sözyaratma elementlərinin formalaşmasına qədərki müddətdə qrammatik elementlər vasitəsi ilə həmin ehtiyac aradan qaldırılmışdır. Sözyaratma elementlərinin formalaşdığı mərhələdə belə qrammatik elementlərin derivativ funksiyası davam etmiş və zəngin ənənə yaratmışdır. Tədqiqatın elmi yeniliyi də məhz qrammatik elementlərin Azərbaycan dilindəki derivativ təkamülünün konkret faktlar əsasında işıqlandırılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçilərin genetik sinkretizmi, informasiya intensivliyi sayəsində şəkilçi sinkretizminin diferensiallaşması və bunun nəticəsi olaraq söz tərkibində sabitləşən sıralanma prosesinin nizamlanması problemləri ilə bağlıdır. Bu problemlərin araşdırılması ilə aqlütinativ sistemdə sözdüzəldici və

sözdəyişdirici şəkilçilərin təkamül qanunauyğunluqlarını izləmək mümkündür.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti asemantikləşmiş kök morfemlərin və qeyri-məhsuldar şəkilçilərin rekonstruksiyası və onların dil sistemindəki mövqeyinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Təhlil olunan materialın tədris işində istifadə imkanları da işin praktiki əhəmiyyəti kimi nəzərə alınə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları kafedranın təşkil etdiyi elmi seminarlarda müzakirə edilmişdir. Dissertasiyanın məzmununa aid məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə uyğun məcmuələrdə dərc olunmuşdur. Həmçinin, beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfranslarda müvafiq materiallar çap olunmuşdur. Dissertasiyanın ümumi nəticələri türk dillərinin və o cümlədən, Azərbaycan dilinin genetik problemlərinin tədrisi prosesində tətbiq edilə bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi – 5 səhifə, 9 093 işarə, I fəsil – 38 səhifə, 72 719 işarə, II fəsil – 41 səhifə, 83 817 işarə, III fəsil – 32 səhifə, 65 685 işarə, Nəticə hissəsi – 3 səhifə, 5 458 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 236 804 işarədir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin *Giriş* hissəsində tədqiqatın mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin işlənmə dərəcəsi göstərilir, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələr, metodlar, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar qeyd olunur, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası, dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslə “**Qrammatik elementlərin derivativ funksiyası**” adlanır. Bu fəslə aid olan müddəalar üç paragrafda şərh edilir. Bu fəslin birinci paragrafı “Dil sistemində sonşəkilçilərin funksional xüsusiyyətləri” adlanır. Dildə şəkilçiləşmə prosesinin intensivləşməsi ilə əlaqədar sonşəkilçilər silsilə yaratmış və nəticədə prefiks və interfiks xarakterli elementlərin funksionallığı məhdudlaşmışdır. Bununla belə, dildəki *gömgöy, sapsarı, dümağ, qır-qırıntı, çır-çırpı* kimi sözlərdə prefikslərin, *xırımxırda, halbahal* kimi sözlərdə isə interfiks tipli elementlərin ənənəvi izləri qalmaqdadır. Dilçilik ədəbiyyatında bunlarla yanaşı formadüzəldici şəkilçilərdən də bəhs olunur. Həmin şəkilçilərin statusu demək olar ki, tam şəkildə müəyyənləşdirilmədiyindən onların barəsində bəzi fikir müxtəlifliklərinin olduğu da müşahidə edilir.

Səlim Cəfərov adlardan ad, adlardan feil, feillərdən feil, feillərdən ad, adlardan zərfdüzəltmə kombinasiyalarının müfəssəl təsnifatını verir⁹.

Azərbaycan dili sözyaratma potensialının zənginliyi söz sonuna altıya kimi şəkilçi qoşulması imkanlarının mövcudluğu barədə fikir söylənməsinə imkan verir¹⁰.

Səlim Cəfərov bütün şəkilçiləri funksionallığa görə dörd qrupa bölür: 1) *leksik şəkilçilər*; 2) *leksik-qrammatik şəkilçilər*; 3) *qrammatik-leksik şəkilçilər*; 4) *qrammatik şəkilçilər*¹¹.

Muxtar Hüseynzadə isə şəkilçiləri daha sadə üsulla fərqləndirir, onları sözdüzəldici və sözdəyişdirici növlərə ayırır ki, bu bölgü dilçilikdə daha çox populyarlıq qazanır¹². Sözdüzəldici şəkilçilərin formalaşmasına dair fikirlər isə demək olar ki, prinsip etibarı ilə bir-birinin üzərinə düşür. Aqlütinativliklə bağlı Nadir Məmmədli qeyd

---

⁹ Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika, / S.Cəfərov. [4 hissədə], II h., – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007, – 192 s.; – s. 150-152.

¹⁰ Yusifov, M. Nitq mədəniyyəti. / M.Yusifov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2019. – 432 s.; – s. 162-163

¹¹ Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. [4 hissədə], II h. / S.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.139.

¹² Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili: [4 hissədə] / M. Hüseynzadə. III h., – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.11.

edir ki: “*Aqlütinativliyin mahiyyətini söz kökü üzərinə sözsənu şəkilçilərin artırılması təşkil edir, sözlər kök və şəkilçiyə ayrılır*”¹³.

Aqlütinativ dillərdə disillabik modelin adətən ikinci komponenti öz müstəqilliyini itirib şəkilçiləşməyə meyilli olmuşdur. Nümunə üçün *öyüd* sözünü misal göstərmək olar. *Öy-* kökü mənəbələrdə *danışmaq, söyləmək, demək, tərif etmək* kimi mənəlandırılır. Bu kökün üzərində *öyünmək, öyüngən* kimi sözlər düzəldilmişdir ki, həmin sözlərin əsasında *öymək* kökünün mənəsini aydınlaşdırmaq olur. Sözün ikinci –*üd* (-üt) tərkibini *ötmək* sözü ilə müqayisə etmək olur ki, bu da mənə cəhətdən danışmaq anlayışı ilə bağlıdır. Onların bir qismi ana dili və qohum dillərin materialları üzrə təyin edilsə də bəzilərini müştərək element kimi hətta qohum olmayan dillərlə müqayisədə də tapmaq mümkündür.

Formadüzəldici şəkilçilər ideyası Səlim Cəfərovun təsnifatındakı üçüncü qrup adlandırılan qrammatik-leksik şəkilçilərin funksiyasına uyğun gəlir. Bunlar feillərin növ şəkilçilərindən, feili sifət və feil şəkilçilərinin (vacib, lazım, arzu, şərt) formalaşmasında iştirak edən şəkilçilərdən hesab olunur¹⁴. Doğrudur, formadüzəldici şəkilçi ideyası Səlim Cəfərovun təsnifatındakı üçüncü qrup şəkilçilərə aid edilən funksionallıqla səsləşir, ancaq bizə elə gəlir ki, şəkilçilərin bu növü rus dilindəki “*формообразующий*” termininin təsiri ilə daha çox bağlıdır. Formadüzəldici şəkilçilər Azərbaycan dilinə aid tədqiqatlarda birmənalı şəkildə qərarlaşdırılmır. Bəzi hallarda isə şəkilçilərin bu növə aidiyyəti funksional baxımdan təqdir olunmur¹⁵.

Rus dilindəki təsnifatlarda feili sifət, feili bağlama, məsdər, feil formaları ilə yanaşı hətta sifət dərəcəli və eyni zamanda isimlərə aid qrammatik şəkilçilər də formadüzəldici hesab olunur. Azərbaycan

---

¹³ Məmmədli, N. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblərin bütün ixtisasları üçün dərslik): [Elektron resurs]. / N.Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – I c. – 2020. – s.129. URL:

https://www.researchgate.net/publication/371811229_Azərbaycan_dili_v_nitq_mdn_ivyti

¹⁴ Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili: [4 hissədə]. II h. Leksika. / S.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.138-139.

¹⁵ Mirzəliyeva, M. Seçilmiş əsərləri: [2 hissədə]. I h., Türk dillərində ismin mənə növ kateqoriyası. / M.Mirzəliyeva. – Bakı: “Zəngəzurda çap evi”, – 2020. – s.167.

dilində isə qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilərlə sözdüzəldici şəkilçilər arasında sərhədlər şəffafdır, aydındır. Odur ki, formadüzəldici adı altında sözdüzəldici meyilli növ, məsdər, feili sifət və feili bağlama şəkilçilərini ayrı bir qrup kimi şərh etməyə ciddi bir lüzum görülmür.

Sözdəyişdirici şəkilçilər

Sözdəyişdirici şəkilçilər özlərinin funksional xüsusiyyətlərinə görə xalis qrammatik vəzifə daşıyır. Morfologiyada sözdəyişdirici şəkilçilərin funksionallığı ilə əlaqədar ənənəvi stereotip izahlardan əlavə özgə məlumat verilmir. Qrammatik şəkilçilərin formalaşma prosesinə gəlinə onun sözdüzəldicilərdən əvvələ aid olması ayrı-ayrı mənbələrdə də təqdir edilir¹⁶.

Sözlərin cümlə təşkilindəki rolunun nəzərə alınması həmin fikrin həqiqətə uyğun olduğunu əsla istisna etmir. Sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldici yerinə keçməsi məsələsi də dilçilikdə geniş diskussiya obyektı olmasa da, söz sonunda ayrı-ayrı qrammatik elementlərin sözdüzəldici yerinə keçidi barədə müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür¹⁷.

Dissertasiyanın I fəslinin ikinci paragrafı “İsmi qrammatik elementlərin postpozitiv mövqedə derivasiyası” adlanır.

Bu paraqrafta ad kateqoriyası çərçivəsində kəmiyyət, mənsubiyyət, hal və xəbərlilik şəkilçilərinin qrammatiklikdən derivativliyə keçid prosesləri barədə bəhs olunur. Burada göstərilir ki, kəmiyyət şəkilçisi xüsusi adlara qoşularaq nəsil, şəcərə, tayfa, ənənə mənalı ümumi adlar bildirir: *Əhmədalılar, Mahmudbəylilər, Ozanlar, Qacarlar, Əməvilər, Vaqiflər, Sabirlər* və s.

---

¹⁶ Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. / B.Xəlilov. – Bakı: Elm, – 2007. – s.99; Nağdəliyev, A. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. / A.Nağdəliyev. – Gəncə: Əsgəroğlu nəşriyyat və poliqrafiya MMC, – 2016. – s.35.

¹⁷ Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili: [4 hissədə]. II h. Leksika. / S.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.144-158; Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili: [4 hissədə]. III h. / M.Hüseynzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.15; Vəliyeva, S.X. Müasir Azərbaycan dilində söz tərkibinin müəyyənəşdirilməsinin qrammatik-semantik əsası: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis.avtoferatı/ – Bakı: 2009. – s.17; Həsənov, H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. / H.Həsənov. – Bakı: Nurlan, – 2005. – s.419; Əsgər, İ. Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaradan qeyri-məhsuldar şəkilçilər. (Monoqrafiya) / İ.Əsgər. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2005. – s.15-72.

Kəmiyyət şəkilçisi eyni zamanda satirik məzmunlu mətnlərdə də işlədilir. *Sonyalar*, *Fatma-Tükəzbanlar*, *Annalar* və s. kəmiyyət şəkilçiləri toponimik adların düzəldilməsində də iştirak edir: *Dalləklər*, (Yevlax), *Eyvazallar* (Beyləqan) və s. Kəmiyyət şəkilçisi sifət və saylara qoşulub qrup, tərəfdar, zümrə anlayışlı sözlər əmələ gətirir: *Ağlar*, *Qaralar*, *Qızılbaşlar*, *Qırqlar*, *Yeddiilər* və s. kəmiyyət şəkilçisi əvəzliliklərə qoşulub fərqləndiricilik bildirir: *bizlər*, *sizlər*, *kimlər* və s. Kəmiyyət şəkilçisi, mənsubiyyət şəkilçiləri də derivativ xüsusiyyət kəsb edə bilir. Məsələn, *bəyim*, *xanım*, *Ağası*, *eləsi*, *kimisi*, *bəzisi*, *axşamı*, *sabahu*, *ertəsi*, *orası*, *burası*, *gerisi*, *çoxusu*, *çoxumuz*, *axşamları*, *gəcələri*, *özləri* və s. Hal kateqoriyasına aid şəkilçilər də qrammatikliklə yanaşı sözdüzəldicilik yerində işlənə bilir: *ayda* (bir), *həftədə* (bir), *ildə* (bir), *gündə* (bir), *neçə* (yol); *tezdən*, *səhərdən*, *tənbəllikdən*, *alçaqdan*, *hündürdən*, *çoxdan*, *birdən*, *yenidən*, *təzədən* və s.

Xəbərlilik kateqoriyası şəkilçilərinin də sözdüzəltmə prosesində iştirakı müşahidə edilir: *Qulam* (şəxs adı), *üçəm* (üçü birlikdə), *dördəm* (dördü birlikdə), *təkəm* (seyrək); *sudur* (sulu) və s.

Bu paraqrafda aparılan təhlillər əsasında aydın olur ki, postpozitiv mövqedə işlənən ismi qrammatik elementlərin derivativləşməsi dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, qrammatik kateqoriyalara məxsus göstəricilər müəyyən semantik yüklənmə qazandıqda artıq yalnız sintaktik əlaqə yaradan formal vahid kimi çıxış etmir, nominativ mənə formalaşdırən sözdüzəldici vasitəyə çevrilir.

Müşahidələr göstərir ki, bu prosesin əsas mexanizmi qrammatik mənənin zəifləməsi və leksik-semantik məzmunun güclənməsi ilə səciyyələnir. Nəticədə həmin şəkilçilər tərkibində iştirak etdikləri sözlərdə substantivləşmə, ümumiləşmə, qiymətləndirmə və fərdiləşdirmə kimi funksiyaları aktivləşdirir. Xüsusilə kəmiyyət şəkilçisinin xüsusi adlar və sifətlərlə işlənməsi zamanı nəsil, tayfa, zümrə, tərəfdar anlayışlarının yaranması; mənsubiyyət şəkilçilərinin bir sıra vahidlərdə leksikləşməsi; hal şəkilçilərinin zaman və tərz bildirən zərflər yaratması bu keçidin tipik təzahürlərindəndir.

Beləliklə, bu paraqraf çərçivəsində aparılan təhlillər onu göstərir ki, Azərbaycan dilində sözdüzəltmə imkanları təkcə klassik leksik şəkilçilərlə məhdudlaşmır. Qrammatik kateqoriya göstəricilərinin funksional genişlənməsi hesabına yeni leksik vahidlərin formalaşması dil sistemində qrammatiklik və derivativlik münasibətlərinin qarşılıqlı təsirini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Bu isə postpozitiv mövqedə işlənən qrammatik elementlərin həm tarixi inkişaf baxımından, həm də müasir dilin söz yaradıcılığı potensialı prizmasından araşdırılmasının mühüm elmi əhəmiyyət daşıdığını təsdiqləyir.

I fəslin üçüncü paraqrafı “Feili qrammatik elementlərin postpozitiv mövqedə derivativ funksiyası” adlanır.

Burada göstərilir ki, feillərə məxsus inkarlıq, zaman, feil formaları şəkilçiləri, həmçinin, feilin təsriflənməyən formasının elementləri sözdüzəldicilik funksiyasında çıxış edə bilirlər. Məsələn, inkarlıq bildirən *-ma* (*-mə*) şəkilçisi söz sonunda vurğu altına düşdükdə inkarlıqdan çıxaraq *qazma*, *süzmə*, *alma*, *qırma*, *qovurma*, *çalma* kimi sözlər düzəlməsində iştirak edir.

Şühudi keçmiş zaman bildirən *-dı* (*di*, *-du*, *dü*) şəkilçisi “*Öldü var, döndü yox*”, “*Əydi, əyənək, əymədi, dəyənək*” kimi ifadə tərkiblərində, həmçinin, *yolbasdı, qabaqkəsdi, satdıq* (*at*), *Tapdıq* (*şəxs adı*) kimi sözlərdə derivativ xüsusiyyət nümayiş etdirir.

Nəqli keçmiş bildirən *-muş* (*-miş*, *-muş*, *-müş*) şəkilçisi *keçmiş* (hadisə), *bişmiş* (yemək), *olmuş* (qarğış), *göyərmiş* (qarğış), *görməmiş* kimi sözlərin düzəlməsində iştirak edir.

İndiki zaman bildirən *-ır* (*-ir*, *-ur*, *-ür*) şəkilçisinin iştirakı ilə *yağır* (yarı), *qısır*, *gəlir* (qazanc, mənfəət), *ötür-ötür* (oyun, aldatmaq) kimi sözlər düzəlir.

Qəti gələcək zamana aid *-acaq* (*-əcə*) şəkilçisi *qanacaq*, *duracaq*, *yanacaq*, *qorxacaq*, *döşənəcək* (səki), *verəcək* (mal), *umacaq* (iş) kimi sözlərin düzəlməsində iştirak edir.

Qeyri-qəti gələcək zamana aid *-ar* (*-ər*) şəkilçisinin iştirakı ilə *doğar* (heyvan), *dənər* (yemək), *kəsər* (bıçaq), *dəyər* (qiymət), *çalar* (rəng), *çıxar* (məsrəf), *qatar* (nəqliyyat növü, dəstə), *sututar* (dəryaça) və s. kimi sözlər düzəlir. Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı da sözdüzəltmə vasitəsi kimi çıxış edir: *Axmaz* (göl), *Solmaz*,

Qorxmaz, Dönməz (şəxs adları) kimi sözlər düzəlidir. Əmr forması şəkilçilərinin derivativliyə keçidi ilə əlaqədar *duyum, dözümlü, bölüm, ölüm, yataq, qorxaq, hürkək* və s. kimi sözlər düzəlidir. Vacib forması şəkilçisinin iştirakı ilə *sormalı* (konfet), *yeməli* (meyvə), *gülməli* (hadisə); lazım forması şəkilçisi ilə (mənlə) *gedəsi*, (xəbər) *verəsi*; çatası (mənfəət), *qalası* (əşya); arzu forması şəkilçisi ilə *ara, cala, bilək, çökək, yaraq* kimi sözlər düzəlidir. Feilin təsriflənməyən formalarından feili sifət şəkilçisi ilə *qalxan, dalan, qapan* (tərəzi); məsdər şəkilçisi ilə *başmaq, toxmaq*; feili bağlama şəkilçisi ilə *daban-basaraq* (yerimək), *qaçaraq* (tələsik) kimi sözlər düzəlidir.

Dissertasiyanın II fəslə “**Düzəltmə söz tərkibində sözdüzəldicidən əvvəl işlənən qrammatik elementlərin derivativ funksiyası**” adlanır. Bu fəslə aid müddəalar üç paragrafda izah olunur. Birinci paragraf “Düzəltmə söz tərkibində sözdüzəldicidən əvvəl işlənən ad qrammatik elementlərinin derivativ funksiyası” adlanır. Qrammatik şəkilçilərin söz tərkibindəki sırasından bəhs edilərkən göstərilir ki, sözlərin tərkibində sözdüzəldici şəkilçilər birinci, sözdəyişdiricilər isə ikinci yerdə işlənilir¹⁸.

Dildə görünən fakt budur ki, məsələn, bəzi sonu saitlə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda onların arasında birləşdiricilik, əlaqəyaradıcılıq, tənzimləyici xarakterli bir samit elementinin iştirak etməsinə zərurət yaranır. Məsələn, *nə – nəyin, su – suyun, de – deyir* və s. sözlərdə olduğu kimi. Dilçilik ədəbiyyatında bu kimi elementlərin bitişdirici¹⁹, artırılma²⁰ və hətta interfiks kimi adlandırılmasına da rast gəlmək olur. Azərbaycan dilində qrammatik şəkilçilərin sözdüzəldici yerinə keçməsi bir qrup mürəkkəbtərkibli şəkilçilərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Məsələn, *-dəki* (-dəki), *-lərlə* (-lərlə), *-lərcə* (-lərcə), *-inki* (-inki, -unku, -ünkü), *-ıncı*

¹⁸ Qrammatik normalar: genderi.org/qrammatik-normalar.html. – 06.02.2018; Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu: anadili.azərbaycandilidir.blogspot.com/2014/12/azərbaycan-dilinin-morfoloji-quruluşu.html. – 2014, – 30 dekabr; Sözlük: soz6.com/nedir/43971/iltisqi-dil – 4 iyul, – 2016; Abdullayev, N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. / N.Abdullayev. – Bakı: ADPU nəşr., – 2013. – s.121.

¹⁹ Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dili: [4 hissədə]. I h. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya / Ə.Dəmirçizadə. Üçüncü nəşr. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.116-117.

²⁰ Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. / M.Hüseynzadə. – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1963. – s.35-36.

(-inci, -uncu, -üncü), *-imtil* (-imtil, -umtul, -ümtul) şəkilçilərini bu qəbildən hesab etmək olar.

Azərbaycan dilindəki bəzi mürəkkəbtərkiibli şəkilçilərin özlərinin də hətta sözdəyişdiricidən törədiyini söyləmək olar. Məsələn, *-madan*, (-mədən), *-dıqda* (-dikdə, -duqda, -dükdə) şəkilçilərini buna nümunə göstərmək olar.

II fəslin ikinci paragrafı “Söz tərkibində sözdüzəldicidən əvvəl işlənən feili qrammatik elementlərin derivativ funksiyası” adlanır. Bu paraqrafda göstərilir ki, feili qrammatik şəkilçilərin derivativliyə meyilliliyini, əksər qrammatik kateqoriya elementlərində müşahidə etmək olur. Feilin inkar şəkilçisinin derivativliyə keçidi ilə əlaqədar olaraq sözdüzəldici şəkilçilərdən əvvəl işlənməsinə dair *tapmaca*, *bilməcə*, *atmaca*, *qazmaçı*, *tökməçi*, *çəkməçi*, *yarmaça* kimi nümunələri misal göstərmək olar. İndiki zaman şəkilçilərinin derivativliyə meyilliliyi ilə əlaqədar onların sözdüzəldici şəkilçilərdən əvvəl işlənməsi aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə edilir: *gəlirli*, *kəsirli*, *keçirici*, *çevirici*, *ötürücü*, *bişirici*, *qovurucu*, (bir) *bişirim*, *uçurum*, *aşırım*, *köçürmə*, *qaçırma*, *batırma* (yemək), *qaçırma* (hadisəsi) və s.

Qəti gələcək bildirən *-acaq* (-əcək) şəkilçisi ayrıca olaraq *gələcək*, *qanacaq*, *oturacaq*, *tutacaq* kimi sözlərin tərkibində işlənərək derivativ keyfiyyət bildirir. Ə.Dəmirçizadəyə görə qədim mənbələrdə *-acaq* (-əcək) qəti gələcək zaman şəkilçisinin işlənməsinə dair faktlara demək olar ki, rast gəlmək olmur. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”da *-acaq* (-əcək) şəkilçisinin derivativ funksiyası ilə əlaqədar “Bu yıxılacaq ev”, “Sən varacaq yer”, “Sana verəcək qız” ifadələrinin işlənməsi maraqlıdır²¹.

Müasir dildə *-acaq* (-əcək) şəkilçisinin qrammatik funksiyası geniş olduğu kimi onun derivativlik qazanması da yeni bir keyfiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilində həmin şəkilçinin iştirakı ilə *qanacaq* (adam), *görəcəkli* (günlər), *qanacaqsız* (şəxs), *dayanacaqsız* (yer), *biləcəkli* (işçi) və s.

Qeyri-qəti gələcək zaman bildirən *-ar* (-ər) şəkilçisi müstəqil olaraq *açar*, *qızar*, *Gülər*, *Anar*, *Yetər*, *Yaşar* kimi sözlərə qoşulub

²¹ Dəmirçizadə, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Elm, – 1999. – s.55.

derivativ xüsusiyyət daşıdığı kimi müəyyən sözlərin tərkibində sözdüzəldicilik keyfiyyəti üzrə sabitləşmiş şəkilçilərdən əvvəl də işlənə bilər: *keçərli, kəsərli, kəsərsiz, axarlı-baxarlı, yararlı, təpərli, qızartı, ağartı, köçəri, ötəri, dəyərli* və s.

Əmr formasına aid şəkilçilər də derivativ xüsusiyyət kəsb edə bildiyinə görə söz tərkibində sözdüzəldici şəkilçilərdən əvvəl işlənir. Bunlara aid *gəlimli, dözümlü, duyumlu, biçimli, bölümlü, ölümlü, geyimsiz, doyumcul, söküntü, yığıntı* kimi sözləri nümunə göstərmək olar.

Göstərilən faktlar əsasında demək olar ki, feili qrammatik elementlərin derivativ funksiyası iki əsas formada təzahür edir: (1) leksikləşmə və müstəqilləşmə, yəni qrammatik göstəricinin söz daxilində semantik cəhətdən möhkəmlənərək yeni leksik vahid yaratması; (2) mürəkkəbtərkibli şəkilçi yaratma, yəni qrammatik elementin sözdüzəldici şəkilçi ilə birləşərək vahid morfoloji kompleks kimi çıxış etməsi. Hər iki halda başlanğıcda qrammatik məna daşıyan element, artıq yeni leksik-semantik nəticəyə xidmət etməyə başlayır.

Bu tip formalaşmada diqqəti çəkən məqam ondan ibarətdir ki, qrammatik göstərici sözdüzəldici şəkilçidən əvvəl gəldikdə, çox vaxt artıq zaman, inkar, əmr kimi paradigmatik funksiya deyil, sözün məzmununa daxil olan derivativ əlamət yaradır. Məsələn, *gəlirli, kəsirli* tipli vahidlərdə -ır/-ir göstəricisi indiki zamanın qrammatik mənasını deyil, əsasən keyfiyyət və əlamət çalarını aktivləşdirir; *qanacaq, görəcəli* modellərində -acaq/-əcək gələcək zaman məzmunundan uzaqlaşmış atributivlik yaradan vasitə kimi çıxış edir; *keçərli, dəyərli* nümunələrində -ar/-ər göstəricisi sabitləşərək sifətverici derivativ komponent funksiyasını gücləndirir.

Bu qəbildən olan vahidlərin təhlili göstərir ki, derivativlik yalnız “tam sözdüzəldici şəkilçilər”lə məhdudlaşmış; əksinə, dilin morfoloji sistemində müəyyən keçid qatları mövcuddur. Həmin keçid qatında olan elementlər bəzi hallarda formadüzəldici, bəzi hallarda isə sözdüzəldici xüsusiyyət göstərir və bu ikili funksiya onları “nisbi derivativlik” kontekstində dəyərləndirməyə imkan verir.

Paraqrafda verilən nümunələr ayrıca onu da göstərir ki, bu proses təsadüfi deyil, müəyyən məhsuldarlıq dərəcəsi ilə

səciyyələdir: bəzi modellər (məs., -ır + -ma → -ırma; -acaq + -lı/-sız → -acaq/ı/-acaqsız; -ar + -lı/-tılı/-ı → -arlı/-artılı/-arı; -ım/-ın + -lı/-sız/-cılı/-caq/-tı → -ımlı/-ımsız/-ımcılı/-ıncaq/-ıntı) dilin müxtəlif mərhələlərində sabitləşərək yeni söz yaradıcılığında fəallaşır. Bu baxımdan, feili qrammatik elementlərin sözdüzəldicidən əvvəl işlənməsi hadisəsi həm qrammatiklik – derivativlik keçidinin canlı nümunəsi, həm də mürəkkəbtərkibli şəkilçilərin formalaşmasını şərtləndirən aparıcı amillərdən biri kimi nəzərə alınmalıdır.

II fəslin üçüncü paragrafı “Söz tərkibində işlənən nisbi sözdüzəldici şəkilçilər” adlanır. Burada göstərilir ki, nisbi sözdüzəldici adı altında o şəkilçilərdən bəhs olunur ki, onlar sözdüzəldicilikdən tamamilə təcrid olunmamış vəziyyətdə təsəvvür edilir. Burada söhbət mürəkkəb tərkib yaradan şəkilçilər barədə gedir. Haqqında bəhs edilən şəkilçilər dilçilikdə müəyyən hallarda tərəddüdlə ya formadüzəldici, ya sözdüzəldici və ya qrammatik keyfiyyətini mühafizə edən elementlər kimi mənalandırılır. Bunlara mürəkkəbtərkibli *-araq* (-ərək), *-dığım* (-diyim, -duğum, -düyüm), *-madan* (-mədən), *-dıqda* (-dikdə, -duqda, -dükdə), *-maqda* (-məkdə), *-maqdan* (-məkdən), *-anda* (-əndə) kimi şəkilçiləri nümunə göstərmək olar.

Bu şəkilçilərin nisbi sözdüzəldicilik vasitəsi ilə *qaçaraq* (at), *yüyürək* (adam), *dabanbasaraq* (yeriş), *oxuduğum* (kitab), *gördüyüm* (iş), *durmadan* (danışmaq), *gözlənilmədən* (qarışmaq), *bilmədən* (hərəkət etmək), *gördükdə* (hərəkətə keçmək), *yazmaqda* (davam etmək), *işləməkdən* (yorulmaq), *görəndə* (rahatlanmaq) və s.

Şəkilçilərin bir qisminə ikinci tərkib hissə həmin sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olur, birinci tərkib hissə isə qrammatik mənşəyi zahirdə təsəvvür edilən elementdən təşkil edilir. Bunlara dair *-imgil* (-imgil, -ümgil, -ümgül), *-ınca* (-incə, -unca, -üncə), *-alı* (-əli), *-dıqca* (-dikcə, -duqca, -dükcə), *-irkən* (-irkən, -urkən, -ürkən), *-arkən* (-ərkən) kimi şəkilçiləri nümunə göstərmək olar. Həmin şəkilçilər *atamgil*, *alınca*, *gəlincə*, *alalı*, *gələli*, *oxuduqca*, *gəzdikcə*, *görürkən*, *yazarkən*, *oxuyarkən* kimi sözlərin tərkibində işlənir.

Bu şəkilçilərin söz tərkibində işlənməsi göstərir ki, mürəkkəbtərkibli formalar yalnız feilin təsriflənməyən formalarının ifadəsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda dilin nominativ ehtiyacına

xidmət edən yeni semantik çalarların formalaşmasına da şərait yaradır. Məhz buna görə də həmin şəkilçilər bir tərəfdən feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkibli formaların yaranmasında iştirak edir, digər tərəfdən isə müəyyən hallarda sözün leksik-semantik məzmununa təsir göstərərək nisbi sözdüzəldicilik səviyyəsində çıxış edir. Başqa sözlə, bu tip şəkilçilərin iştirak etdiyi vahidlərdə qrammatikliklə derivativlik eyni strukturdaxili mexanizmdə paralel şəkildə müşahidə olunur.

Nisbi sözdüzəldici şəkilçilərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların funksional dəyişkənliyidir. Belə ki, həmin şəkilçilərdən düzələn formalar cümlədə əsasən zərflilik və ya təyin funksiyasında işlənir; lakin bu funksionallıq yalnız sintaktik vəzifə ilə yekunlaşmır. Məsələn, *qaçaraq, durmadan, gördükdə, gəlincə* kimi formalar qrammatik baxımdan feillə əlaqə yaradaraq hərəkətin zamanı, tərz, hal-vəziyyəti və s. anlayışları bildirir. Bununla yanaşı, müəyyən kontekstlərdə bu formalar artıq yalnız feili xəbərdən asılı zərflilik kimi yox, daha sabit məna daşıyan nominativ vahid kimi qavranılır və söz birləşmələrində atributivləşmə meylli göstərir. Bu isə həmin şəkilçilərin derivativ xassəsinin güclənməsinin göstəricisi hesab edilə bilər.

Mürəkkəbtərkibli şəkilçilərdə derivativliyin daha çox ikinci tərkib hissə ilə bağlı olması da diqqətəlayiqdir. İkinci tərkib hissə sözdüzəldici xarakter daşdıqda birinci tərkib hissədəki qrammatik element də nisbi derivativlik qazanır və bütöv tərkib vahid kimi dilin leksik sisteminə daxil olmağa meyillənir. Məsələn, *-imgil* tərkibində mənsubiyyət elementinin iştirakı yalnız qrammatik kateqoriya yaratmır, eyni zamanda “aidiyyət-tərəf” mənası formalaşdıraraq yeni leksik vahidlərin yaranmasına zəmin yaradır (*atamgil, dayımgil, xalamgil* və s.). Eyni hal *-ınca, -alı, -dıqca* tərkibli formalar üçün də səciyyəvidir: bu şəkilçilər söz tərkibində işlənərkən qrammatik münasibətlə yanaşı, zaman, ardıcılıq, hədd, davamlılıq kimi semantik çalarları gücləndirir (*gəlincə, alalı, oxuduqca* və s.).

Dissertasiyanın III fəslə **“Mürəkkəbtərkibli sözlərdə qrammatik elementlərin derivativ funksiyası”** adlanır. Dissertasiyanın bu fəslə də üç paragrafı əhatə edir. Birinci paragraf “Mürəkkəbtərkibli sözlərin birinci tərkibində işlənən aralıq tipli

qrammatik elementlərin derivativ funksiyası” adlanır. Mürəkkəb sözlərin formalaşmasında iştirak edən derivativ meyilli qrammatik elementlər əslində qrammatiklikdən daha çox əlaqəyaradıcılıq vəzifəsi daşmışdır. Məsələn, Azərbaycan dilində *dişədəyən*, *işəgötürən*, *özünəinam* kimi sözlərdəki yönlük hal bildirən ə elementinin qrammatiklikdən əlaqəyaradıcılığa, əlaqəyaradıcılıqdan isə derivativliyə keçidini müşahidə etmək olur. Eynilə rus dilindəki *хлебозавод* (çörək zavodu), *звукорежиссёр* (səs regissoru), ingilis dilindəki *mach-ac-on* (maxaon-qara xalları olan kəpənək), *viv-ar-acho* (cütlük) sözlərində işlənən bitişdirici *o*, *-as*-, *-ar*- elementlərini əlaqəyaradıcılıqdan derivativliyə keçən vasitələr kimi nəzərə almaq olar. Azərbaycan dilindəki daxili əlaqəyaradıcı elementlərin analitik-flektiv dillərdəkindən əsas fərqi odur ki, bu dildə əlaqəyaradıcı elementlər qrammatiklikdən keçid alır.

Azərbaycan dilində qrammatik elementlərin əlaqəyaradıcılığa, oradan da derivativliyə meyilliliyini isimlərə məxsus kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, feillərə məxsus inkar şəkilçilərində və aralıq vasitə kimi formalaşmış *-ha*-, *-ba*-, *-bə*-, *-a*- elementlərində müşahidə etmək olur. Kəmiyyət şəkilçisinin aralıq element kimi iştirakı ilə aşağıdakı kimi mürəkkəb sözlər, xüsusilə toponimik adlar düzəlmişdir: *Dəllərcəyir*, *Dəllərcirdaxan* (Şəmkir), *Göylərçöl*, *Göylərdəğ* (Şamaxı), *Xanlarkənd* (Saatlı), *Qovlarsarı* (Samux).

Mənsubiyyət şəkilçilərinin qrammatiklikdən aralığa, aralıqdan isə derivativliyə keçidi kəmiyyət kateqoriyalı şəkilçisi ilə müqayisədə daha intensivdir. Bunlara dair *ağzıdualı* (mömin), *ağzıbək* (etibarlı), *ağzıboş* (sözgəzdirən), *başıuca* (hörmətli), *diligödək* (günahkar), *gönüqalın* (qanmaz), *canıbək* (sağlam), *ayağıyalın* və s. Azərbaycan dilində mənsubiyyət şəkilçilərinin iştirakı ilə düzələn belə sözlər bəzən təktərəfli təyini söz birləşməsi mənacə birinci növ təyini söz birləşməsi yaxın variant və bəzən də qeyri-təyini söz birləşməsi adlandırılmışdır²².

²² Hüseynzadə, M. Azərbaycan dilində təktərəfli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri. / M.Hüseynzadə. – Bakı: ADU nəşr, – 1957. – s.5; Seyidov, Y. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. / Y.Seyidov. – Bakı: Maarif, – 1966. – s.164; İsmayıl, Z. Azərbaycan dilində qeyri-təyini söz birləşmələr (monoqrafiya). –/ Z.İsmayıl. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2012. – s.13.

İsmin hal şəkilçilərinin iştirakı ilə *ağlabatan, damadırək, küpəgiran, məqsədəuyğun, duzagedən, özünənəzarət, günəmuзд, özünütənqid, aradabir, aydabir, ağıldankəm, göydəndüşmə*; feilin inkar şəkilçisinin iştirakı ilə *burmaças, basmaqalib, dinməver, döyməkəbab, döşəməplov, gülməşəkər, ölmədiril, süzməxıngal, hörməsaç, qovurmaşılöv, eşməbiğ* kimi sözlər düzəlir. Aralıq element kimi formalaşmış *-ha-, -ba-, -bə-, -a-* elementlərinin iştirakı ilə Azərbaycan dilində *gəlhagəl, vurhavur, yazhayaz, gethaget, tutthatut, dalbadal, üzbəüz, sözbəsöz, tutatut, pıçapıç, çataçat* və s. sözlər düzəlir. Tədqiqatçılar həmin elementləri orta, iç və ya bitişdirici element kimi səciyyələndirirlər²³.

III fəslin ikinci paraqrafı “Mürəkkəbtərkibli sözlərin ikinci tərkib hissəsində işlənən qrammatik elementlərin derivativ funksiyası” adlanır. Bu paraqrafda ikinci tərəfi qrammatiklikdən derivativliyə keçmiş şəkilçilər vasitəsi ilə düzələn mürəkkəbtərkibli sözlər barədə müvafiq təhlillər verilmişdir. Lakin onların əmələ gəlməsində qrammatik şəkilçilərin rolu yox, əmələgəlmə üsulları şərh edilir. Məsələn, Səlim Cəfərov həmin yolla düzələn mürəkkəbtərkibli sözlərin ikinci növ təyini sözbirləşməsi kimi formalaşmasından, Buludxan Xəlilov isə funksiyaya, bənzətməyə, mənsubiyyətə görə əmələ gəlməsindən bəhs edir²⁴. Hər iki halda nümunə üçün *sözgəlişi, əlüstü, atüstü, dodaqaltı, gözaltı, qolbağı, quzuqulağı, dəvəquşu* kimi sözlər misal gətirilir.

Mürəkkəbtərkibli sözlərin düzəlməsində aparıcı, ikinci tərkib hissədə ismə aid kəmiyyət, mənsubiyyət, feilə aid zaman şəkilçiləri iştirak edə bilər. Bunlara aid *ağacköklülər, qıjıkimilər, qızılgülçixəklilər, atırşahkimilər, ikiləpəlilər, taxılçixəklilər* və s. kimi bitki, *ağqanadlılar, sərtqanadlılar, çoxayaqlılar* kimi quş və digər canlılara məxsus adları nümunə göstərmək olar.

²³ Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası: [İki hissədə]. I h. / B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – s.113; Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. / Q.Kazımov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2010. – s.34; Əsgər, İ. Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaranan qeyri-məhsuldar şəkilçilər. / İ.Əsgər. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2015. – s.67.

²⁴ Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili: [4 hissədə]. II h. Leksika. / S.Cəfərov. Bakı: Elm, – 2007. – s.113; Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikolojiyası. / B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, –2008. – s.428-429.

Kəmiyyət şəkilçisi, həmçinin *zümərə*, *tayfa*, *el*, *xalq* anlayışlı sözlərin və mürəkkəbtərkibli toponimlərin düzəlməsində iştirak edir: *ağqoyunlular*, *qaraqoyunlular*, *qaraqalpaqlar*, *Ağakişilər* (Zəngilan), *Borçalılar* (İmişli), *Qaratağlar* (daşkəsən), *Qaraqullar* (Daşkəsən) və s.

Mürəkkəbtərkibli sözlərin müəyyən qismi ikinci tərkibdə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi işlənməsi ilə düzəlir. Bunlarda əsas etibarlı ilə ikinci tərəfi *-qabağı* (bayramqabağı, əkinqabağı, yarısqabağı, yazqabağı, imtahanqabağı), *-çağı* (axşamçağı, günortaçağı, səhərçağı, günbatançağı), *-altı* (ətəkaltı, yəhəraltı, yeraltı), *-üstü* (yerüstü, axşamüstü, günortaüstü), *-qırağı* (çayqırağı, meşəqırağı, yolqırağı) və s. komponentlərin iştirakı müşahidə edilir.

Bu cür sözlərin formalaşmasında aşağıdakı feili qrammatik şəkilçilərin iştirakı müşahidə edilir:

Şühudi keçmiş zaman şəkilçisi ilə düzələnələr. Şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin iştirakı ilə *adqoydu* (adqoyma mərasimi), *dabanbasdı* (iti yeriş), *yolbasdı* (yol-haqqı), *kimvurdu* (naməlum şəxs) kimi ümumi mənalı, *Allahverdi*, *Tanrıverdi*, *Ocaqverdi*, *Xudaverdi*, *Pirverdi* kimi şəxs adı bildirən mürəkkəbtərkibli sözlər düzəlir.

Nəqli keçmiş şəkilçisi ilə düzələnələr. Nəqli keçmiş bildirən *-miş* (-miş, -muş, -müş) şəkilçisinin iştirakı ilə *çoxbilmiş*, *dəli-qudurmuş*, *boğazıqurumuş*, *yoluyurulmuş*, *canıyanmış* kimi atributiv mənalı sözlər düzəlir.

Qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiqi ilə düzələnələr: *həmişəyaşıl* (əbədi, daimi), *sututar* (hovuz, su anbarı), *yelçəkər* (nəfəslik), *südəmər* (körpə), *Elsevər* (ad) və s.

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı ilə düzələnələr: *adamaqovuşmaz* (şəxs), *dodaqdəyməz*, *diltərpənməz*, *dildönməz* (şeir növü), *topdağıtmaz* (istehkam) və s.

İnkər şəkilçisinin iştirakı ilə düzələnələr: *adqoyma* (mərasimi), *yeniyetmə* (gənc), *metaləritmə* (iş), *əlvermə* (görüş), *yolölçmə* (gediş-gəliş), *iybilmə* (həssaslıq) və s.

III fəslin üçüncü paragrafı “Mürəkkəbtərkibli sözlərin hər iki tərəfində işlənən qrammatik elementlərin derivativ funksiyası” adlanır.

Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşlu olduğu üçün bu dildə grammatik şəkilçi bolluğu ona imkan verir ki, söz daxilində və sonunda şəkilçilərin işlənməsi ilə yeni mürəkkəbtərkibli vahidlər formalaşsın. Azərbaycan dilində bu üsulla zəngin sözyaratma üsulu baş vermişdir. Bunları müxtəsər şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) *birinci tərəfdə kəmiyyət, ikinci tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsi yolu ilə formalaşanlar*. Azərbaycan dilində bu üsulla düzələn mürəkkəb tərkibli vahidlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *dağlararası, çaylararası, süfrələr bəzəyi, dillərarası, ölkələrarası, millətlərarası, növlərarası* və s.

Formalaşması zaman etibarilə yeni görünən bu tipli dil vahidlərinin bir qismi ayrı-ayrı tədqiqatlarda kəlkə kimi adlandırılarsa da onu demək lazımdır ki, bu modelin özü Azərbaycan dili üçün yeni deyildir. Bu model ana dilinin məişət üslubunda daimi işlək olmuş və təsadüfi deyildir ki, Molla Pənah Vəqifin dilində də “*ellər yaraşığı*”, “*ölkə gözəli*” kimi ifadələrdə işlənmişdir²⁵.

b) *birinci və ikinci tərəfində yönülük hal, həmçinin, birinci tərəfində yönülük hal, ikinci tərəfində isə digər grammatik şəkilçilər işlənməsi üzrə formalaşanlar*. Bunların bir qisminin hər iki tərəfində yönülük hal şəkilçiləri iştirak edir: *eninə-uzununa* (vurmaq), *sağına-soluna* (göz gəzdirmək); sözlərin bəzilərinin birinci tərəfində yönülük hal, ikinci tərəfində qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi iştirak edir: *güləbənzər, çayabənzər, adamaoxşar, qazabənzər, ağacabənzər* və s.

Bu model də Azərbaycan dili üçün yeni olmayıb şifahi dildə uzun zamanlardan bəri işlənmiş dil vahidlərindən (məsələn, *yayabənzər, çayabənzər, balabənzər*) ibarətdir²⁶.

c) *birinci və ikinci tərəfində mənsubiyyət, həmçinin, birinci tərəfində mənsubiyyət, ikinci tərəfində digər grammatik şəkilçilər iştirak edənlər*: *gözüdolusu* (baxmaq), *ömrüboyu* (çalışmaq), *həyatıboyu* (arzulamaq); *adıbatmış, gözüçıxmış, başıbatmış; arasıkəsilməz* və s.

²⁵ Vəqif, M.P. Əsərləri. / M.P.Vəqif. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – s.41.

²⁶ Səriyeva, İ. Folklorumuzun qədim örnəkləri sayacı sözlər, holavarlar, əkinçi nəğmələri // –Bakı: Xəbər, – 2015, –24 iyun, – s.15.

ç) *tərkib hissələrində qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiq və inkar şəkilçisi işlənənlər: gedər-gəlməz, düşər-düşməz, dəyər-dəyməz, dinnməz-söyləməz, ölməz-itməz və s.*

d) *tərkib hissələrində çıxışlıq hal və digər şəkilçilər işlənənlər: əldən-dildən (düşmək), yazıdan-yabandan (gəlmək), əldən-ələ (düşmək), başdan-başa (bəzənmək) və s.*

e) *tərəflərində şühudi keçmiş zaman, arzu və əmr forması şəkilçiləri işlənənlər: tutdu-tutmadı, bildi-bilmədi, qırdıqaçdı; baxa-baxa (qalmaq), yata-yata (ağırlaşmaq), ölüm-itim (dünya), ölüm-dirim (savaşı), görüm-baxım (ələmək) və s.*

Azərbaycan dilində qrammatik şəkilçilərin derivativliyə meyilliliyi üzrə sözyaratma prosesi zəngindir, onun qədim ənənələri vardır və bu ənənələr davamlı şəkildə inkişaf edir, ana dilinin leksik-semantik potensialında bolluq yaradılmasına xidmət edir.

Beləliklə, üçüncü paraqrafda mürəkkəbtərkibli sözlərin yaranma mexanizmi bir daha təsdiq edir ki, qrammatik elementlər təkcə sintaktik əlaqə yaradan vasitə olmaqla məhdudlaşmır, həm də leksik vahidlərin formalaşmasında aktiv sözyaratma komponenti kimi çıxış edir. Mürəkkəbtərkibli sözlərin tərkibində qrammatik şəkilçilərin iştirakı, bir tərəfdən, komponentlər arasında qovuşma və kompaktlıq yaradır, digər tərəfdən isə bu vahidlərin bütöv nominativ məzmun qazanmasına şərait formalaşdırır.

Mürəkkəbtərkibli sözlərin strukturunda qrammatik elementlərin hər iki tərkibdə işlənməsi nəticəsində dil vahidi daha intensiv şəkildə motivləşir, mənə ümumiləşməsi baş verir və həmin söz birləşməsi modelindən uzaqlaşaraq müstəqil leksik vahid kimi sabitləşir. Bu cəhət xüsusilə xalq danışığı dili, folklor nümunələri, klassik poeziya və müasir yazılı üslubda işlənən nümunələrdə özünü aydın göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəbtərkibli sözlərin formalaşmasında iştirak edən qrammatik elementlər funksional baxımdan müxtəlifdir: bəziləri aralıq bağlayıcı rolunda çıxış etməklə komponentləri birləşdirir, bəziləri isə sözün ümumi leksik-semantik məzmununda atributivlik, zərflilik, münasibət, tərz və emosional çalarların ifadəsinə xidmət edir. Bu isə həmin şəkilçilərin

derivativliyə keçidinin təsadüfi olmadığını, dilin daxili qanunauyğunluqlarından irəli gəldiyini göstərir.

Nəticə etibarilə, mürəkkəbtərkiibli sözlərin hər iki tərəfində işlənən qrammatik elementlərin derivativ funksiyası Azərbaycan dilində sözyaratma sisteminin mühüm istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir və dilin zənginləşmə imkanlarını genişləndirən əsas amillərdən sayılır. Bu prosesin davamlı xarakter daşması isə onun həm tarixi inkişaf xətti ilə bağlı olduğunu, həm də müasir dövrdə yeni anlayışların ifadəsində aktiv şəkildə iştirak etdiyini göstərir.

Dissertasiyanın ümumi məzmunu aşağıdakı **nəticələrlə** təsbit olunur:

1. Dünyanın bütün şəkilçili dillərində qrammatik (sözdəyişdirici) və derivativ (sözdüzəldici) tipli şəkilçilər universal xarakterlidir. Sözdəyişdirici şəkilçilər bir qayda olaraq sözlər, söz birləşmələri və cümlə üzvləri arasında qrammatik-sintaktik əlaqə yaratmağa, sözdüzəldici şəkilçilər isə bir sözün təməlində yeni söz yaratmağa xidmət edir.

2. Şəkilçi tərkibli analitik-flektiv dillərlə aqlütinativ dillər arasındakı başlıca tipoloji fərq şəkilçilərin mövqe funksionallığından ibarətdir. Aqlütinativ dillərdə sonşəkilçi elementləri inkişaf edərək silsilə xarakteri qazandığı üçün bu dillərdə prefiks, infiks və interfiks elementləri zaman-zaman öz funksionallığını zəiflətməmişdir. Bununla belə ilkin izlər itmir, yox olmur, öz ənənələrini davam etdirir.

3. Qrammatik şəkilçilərin başlıca vəzifəsi dil strukturunda əlaqəyaradıcılığa xidmət etməkdən ibarət olsa da onlar müəyyən məqamlarda derivativliyə meyillilik də nümayiş etdirə bilirlər. Bu hal dilin yeni sözyaratma tələblərinə ciddi ehtiyacın mövcudluğu səbəbindən irəli gəlir. Bu onda baş verir ki, mövcud sözyaratma potensialı artan informasiyaların müqabilində söztörəmə ehtiyaclarını ödəyə bilmir. Bu halda qrammatik elementlər derivativ keyfiyyət əldə etməyə meyilli olur.

4. Şəkilçilərin formalaşması mərhələsinə gəlincə dilçilikdə artıq belə bir yekdil fikir qərarlaşmışdır ki, qrammatik şəkilçilər yaranma etibarı ilə derivativ tipli sözdüzəldici şəkilçilərdən daha əvvəldir. Bu fikir onda öz təsdiqini tapır ki, ilkin informasiya prosesində nitq vahidləri hansısa dil elementləri vasitəsi ilə

əlaqələnməli idi. Əlaqəyaradıcı vasitələr isə bir qayda olaraq qrammatik səciyyəli elementlər kimi təşəkkül tapmışdır.

5. Aqlütinativ dillərdə bu prinsip pozulmaz bir qanuna çevrilmişdir. Lakin müasir dövrdə bəzi sözlərin tərkibindəki qrammatik tipli şəkilçilərin sözdüzəldicidən əvvəl işlənmə mənzərəsi müəyyən hallarda paradoks təsəvvürü yaratmışdır. Məsələn, *atamgil*, *bizimki*, *məndəki* kimi sözlərin tərkibində qrammatik *–m*, *–im*, *–də* elementlərinin *–gil* və *–ki* sözdüzəldici şəkilçilərləndən əvvəl işlənməsi hətta aqlütinasiyanın pozulması kimi nəzərə alınır. Dil strukturuna aid təhlillər isə onu göstərir ki, burada əslə qanundankənar heç nə yoxdur, sadəcə dilin sözyaratma qüvvəsi qrammatik elementləri derivativliyə meyilləndirmişdir.

6. Azərbaycan dilində qrammatik şəkilçilərin sözdüzəldici yerinə keçməsi ilə bir növ, mürəkkəbtərkibli şəkilçilərin formalaşması prosesi baş verir. Bu halda qrammatik təbiətli şəkilçi, bir qayda olaraq sözdüzəldici şəkilçidən əvvələ keçir. Lakin qrammatik tipli şəkilçi, artıq, qrammatik vəzifə daşımır, cümlə üzvləri arasında əlaqəyaradıcılıq yaradılmasına xidmət etmir, funksiya etibarı ilə sözdüzəldicilik xassəsi nümayiş etdirir.

7. Şəkilçilərə aid təsnifatda formadüzəldici adı ilə qeyd olunan şəkilçi növləri də mürəkkəbtərkibli vahid yaradaraq əslində sözdüzəldici tipli şəkilçi kompleksi kimi işlənir. Formadüzəldici adlandırılan şəkilçilər mövcud dilçilik ədəbiyyatında bir qayda olaraq sözdüzəldici və sözdəyişdiriciliklə münasibətdə aralıq tipli element adlandırılsa da mürəkkəb tərkib daxilində artıq, onlar sözdüzəldiciliyə xidmət göstərən kompleksə çevrilirlər.

8. Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı prosesində mürəkkəb sözlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Morfoloji söz yaradıcılığına dair bir çox tədqiqatlar mövcud olsa da sintaktik söz yaradıcılığı məsələləri demək olar ki, lazımınca işıqlandırılmamışdır. Lakin mürəkkəb sözyaratma prosesi özünün leksik-semantik potensialına görə heç də morfoloji söz yaradıcılığı prosesindən geri qalmır. Bu prosesdə analitik-flektiv dillərlə əlaqə və münasibətlərlə yanaşı dilin qədim ənənələrində müşahidə edilən yeniliklər mühüm yer tutur.

9. Azərbaycan dili söz yaradıcılığı prosesində analitik-flektiv dillərdə olduğu kimi infiks və interfiks səciyyəli daxili əlaqəyaradıcı

elementlərin qədim ənənələri vardır. Həmin aralıq tipli elementlərin əsas vəzifəsi əlaqəyaradıcılıq olsa da əlaqəyaratma üsulu ilə formalaşan dil nümunələri (məsələn, *vurhavur*, *gəlhagəl*, *dalbadal*, *üzbəüz*) tərkib etibarı ilə mürəkkəb söz hesab edilir.

10. Azərbaycan dilində aralıq şəkilçi kimi formalaşmış ənənəvi tipli *-ha-*, *-ba-*, *-bə-*, *-a-*, *-ə-* elementləri ilə yanaşı qrammatik səciyyəli elementlərin özləri də mürəkkəb söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edə bilər. Onların sözyaratma fəallığı təkcə sözdaxili mövqe ilə (*gözütox*, *əliboş*, *əməlisaleh*, *suyuşirin*) məhdudlaşmayıb həm də mürəkkəb tərkibin son elementi kimi (*insanəbənzər*, *adamaoxşamaz*, *qırdı-qaçdı*, *dəyməduşər*, *ələkeçməz*, *qorxubilməz*, *gözəgörünməz*) işlənir.

Dissertasiyanın ümumi məzmunu ilə əlaqədar aşağıdakı məqalə və tezislər çap olunmuşdur:

1. Derivative function of the elements of the verb forms // Modern Scientific Research Achievements, Innovations and Development Prospects. Proceedings of XV International Scientific and Practical Conference. – Berlin, Germany: –14-16 August, – 2022, –p.304-310.
2. The word-formation function of the grammatical elements of the verb that precede the word-forming suffix in the composition of the word. // – Philadelphia, USA: International Scientific Journal. Theoretical and Applied Science, –August 30, – 2022. Volume 112, Issue 08, – p.166-171.
3. Aqlütinativ sistemdə sonşəkilçilər və onların funksional xüsusiyyətləri. // –Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər, – 2022. № 2, – s.287-295.
4. Söz tərkibində işlənən nisbi sözdüzəldici şəkilçilər //– Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2022. № 10, – s.93-101.
5. Feil kateqoriyalarına məxsus qrammatik elementlərin söz sonunda derivativ funksiyası // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXV

- Respublika Elmi Konfransının (NASCO XXV) Materialları (Humanitar elmlər). – Bakı: – 23-24 noyabr, – 2022, – s.71-74.
6. Ad kateqoriyalarına məxsus qrammatik elementlərin söz sonunda derivativ funksiyası. // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2022. № 3(120), – s.9-13.
  7. Düzəltmə söz tərkibində sözdüzəldici şəkilçidən əvvəl işlənən ad qrammatik elementlərinin derivativ funksiyası // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2022. XII cild, № 2, – s.43-53.
  8. Derivative function of grammatical elements used in the second component of compound words. // Science and Innovation of Modern World Proceedings of V International Scientific and Practical Conference. – London, United Kingdom: – 25-27 January, – 2023, – p.432-437.
  9. Derivative function of compound words in the Azerbaijani language // Elmi Tədqiqat. Beynəlxalq onlayn elmi jurnal. III Beynəlxalq Elm və Təhsilin əsasları Konfransının materialları, – Bakı: – 7 Aprel, – 2023, – s.54-55.
  10. Mürəkkəbtərkibli sözlərin birinci tərkibində işlənən aralıq tipli qrammatik elementlərin derivativ funksiyası. // – Bakı: Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri, – 2023. № 1, – s.58-64.
  11. Mürəkkəbtərkibli sözlərin hər iki tərəfində işlənən qrammatik elementlərin derivative funksiyası. // – Bakı: Terminologiya məsələləri, –2023. № 1, – s.128-133.
  12. Derivational functions of nominal grammatical elements in postpositive position: a comparative study of Azerbaijani and English // Универсальное и культурно-специфичное в языках и литературах. Сборник материалов VIII международной научной конференции. – Курган, – 18-19 апреля, – 2025, – p.480-483.
  13. Калка и формирование сложных слов в азербайджанском языке // Вестник филологических наук, – 2025. Том 5, № 3, с.172-177.

Dissertasiyanın müdafiəsi 17 Noyabr 2026 -cı il tarixində saat 11.00-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəhəri, Az 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 20 Noyabr 2026 -cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 28.09.2026

Kağızın formatı: 60x84 16¹

Həcm: 40 667

Tiraj: 100